

THE CONCEPT AND THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE RIGHT TO A FAIR TRIAL

Hasanov A.

General Prosecutor's Office of the Republic of Uzbekistan,
Denov district prosecutor. Senior assistant
<https://doi.org/10.5281/zenodo.14196929>

ARTICLE INFO

Received: 14th November 2024
Accepted: 20th November 2024
Online: 21th November 2024

KEYWORDS

The right to a fair trial, criminal justice, professionalism, independence, objectivity, impartiality and fairness of the judiciary, universally recognized principles and norms of international law.

ABSTRACT

The article presents the concept of the right to a fair trial, the stages of its formation, the opinion of leading scientists and experts on the importance of the development of judicial power over the past centuries, scientific and theoretical analyzes of international legal norms and national legislation.

ПОНЯТИЕ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВОЕ СУДЕБНОЕ РАЗБИРАТЕЛЬСТВО

Хасанов А.

Генеральная прокуратура Республики Узбекистан,
Деновский районный прокурор. Старший помощник
<https://doi.org/10.5281/zenodo.14196929>

ARTICLE INFO

Received: 14th November 2024
Accepted: 20th November 2024
Online: 21th November 2024

KEYWORDS

Право на справедливое судебное разбирательство, уголовное правосудие, профессионализм, независимость, объективность, беспристрастность и справедливость судебной власти, общепризнанные принципы и нормы международного права.

ABSTRACT

В статье представлены понятие права на справедливое судебное разбирательство, этапы его становления, мнение ведущих ученых и экспертов о значении судебной власти на протяжении последних столетий, научно-теоретический анализ международно-правовых норм и национального законодательства.

АДОЛАТЛИ СУД МУҲОКАМАСИГА БЎЛГАН ҲУҚУҚ ТУШУНЧАСИ ВА
НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Ҳасанов А.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси,
Денов туман прокурорининг катта ёрдамчиси
<https://doi.org/10.5281/zenodo.14196929>

ARTICLE INFO

Received: 14th November 2024
Accepted: 20th November 2024
Online: 21th November 2024

KEYWORDS

Адолатли суд муҳокамасига бўлган ҳуқуқ, жиноий одил судлов, профессионализм, суд ҳокимиятининг мустақиллик, объективлик, холислик ва адолат белгилари, халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган тамойиллари ва нормалар.

ABSTRACT

Адолатли суд муҳокамасига бўлган ҳуқуқ, жиноий одил судлов, профессионализм, суд ҳокимиятининг мустақиллик, объективлик, холислик ва адолат белгилари, халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган тамойиллари ва нормалар.

Адолатли суд муҳокамасига бўлган ҳуқуқ тушунчаси халқаро ташкилотлар томонидан қабул қилинган халқаро стандартларда ўз аксини топабошлади. Бу жараён ўтган асрнинг ўрталаридан бошлаб ривожланабошлади. Лекин инсонлар ўзларининг ҳуқуқларини суд орқали ҳимоя қилиш эҳтиёжи анча олдин пайдо бўлган. Демак, суд функцияси инсоният ҳаёти давомида шаклланиб келган.

Жумладан, Монтескенинг мустақил ва холис суд тизими (қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан ажралган ҳолда фаолият юритувчи) концепцияси буржуа сиёсатчиларининг декларациясида тасдиқланганидан сўнг, кейинчалик ўн саккизинчи асрдаги Франция буржуа инқилоби конституциявий ҳужжатларига киритилганидан кейин реал мазмун билан тўлдирилди. Ушбу ҳужжатлар суд ҳокимиятининг конституциявий мустақамланишини талаб қилувчи ваколатларини белгилаб берди.

Монтеске асарларида демократик жамиятда суд ҳокимиятини ташкил этиш ва фаолиятининг учта асосий тамойили белгиланган: **халқ принципи, сиёсатдан мустақиллик ва профессионализм**¹.

Судни давлат ҳокимиятининг алоҳида тармоғи сифатида ташкил этиш ва фаолиятининг ушбу тамойилларини жаҳон ҳамжамиятининг кўплаб ривожланган давлатларнинг ҳуқуқ соҳасидаги стандартларнинг намунаси деб аташ мумкин.

Суд ҳокимиятининг алоҳида тармоққа ажратилган ҳолда фаолият кўрсатиши дастлаб Англияда, кейинчалик эса АҚШ ва Франция каби давлатларда ҳакамлар ҳайъати шаклида ташкил этилган.

¹ Монтескье Ш. О духе законов: Избранные произведения. – М.: 1955. – С. 78.

Англияда бир қанча қонунлар чиқарилди, хусусан қирол ҳокимиятини баронлар фойдасига чекловчи (Магна Сарта, 1215²), шунингдек шахснинг дахлсизлик ва суд ҳимоясига бўлган ҳуқуқларини кафолатлайдиган ҳужжатлар қабул қилинган (Ҳуқуқлар тўғрисидаги Билл 1689³).

Магна Сарта, 1215 йил июнда инглиз зодагонларининг қирол Иоанн Ерсизга қўйган талаблари асосида тузилган ва ўрта аср Англиясининг эркин аҳолисининг бир қатор қонуний ҳуқуқ ва имтиёзларини ҳимоя қилувчи сиёсий-ҳуқуқий ҳужжат ҳисобланади.

Жумладан, қонун **суд ва суд ишларини юритиш** ва бошқа соҳаларга оид масалаларини тартибга солувчи 63 моддадан иборат эди. Шунингдек, Магна Сарта нормаларида бир қатор прогрессив тамойиллар – мансабдор шахслар хатти-ҳаракатларининг қонунга мувофиқлиги, **қилмиш ва жазонинг мутаносиблиги, фақат судда ҳукм қилиниши**, эркин фуқаронинг фақат суд томонидан эркинлигининг чекланиши, дахлсизлик қоидалари ва бошқа кафолатлар белгиланган⁴.

Қонун адолатли суд муҳокамаси ҳуқуқини кафолатлайди. Кейинчалик “Магна Сарта” кўплаб қонун ҳужжатлари ва халқаро ҳужжатлар, жумладан, АҚШ Конституцияси ва БМТнинг Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси учун асос бўлди⁵. Қонуннинг атиги учта қоидаси бугунги кунда кучда - улардан бири эркин фуқарони озодликдан маҳрум қилиш фақат судлов орқали бўлиши мумкинлигини кафолатлайди.

Кейинги даврларда англо-саксон ҳуқуқий процессида “Ҳуқуқлар тўғрисидаги Билл⁶” асосида суднинг **оғзаки, ошкора** ва **мунозарали жараён тамойиллари** эълон қилинди, уларнинг амалга оширилиши ҳакамлар ҳайъати томонидан тўлиқ амалга оширилди.

Энг муҳими шуки, суд ҳокимиятининг **мустақиллик, объективлик, холислик ва адолат** белгилари каби хусусиятлари қуйида қайд этилган икки шарт:

- a) одил судловни амалга оширишда халқ унсурунинг иштирок этиши;
- b) судни сиёсий босимдан озод қилиш билан бевосита боғлиқдир.

Ҳар бир давлатда инсон ҳуқуқларининг биринчи ўринга қўйилиши ва давлат органлари ёки мансабдор шахсларининг ноқонуний хатти-ҳаракатларидан ҳимоя қиладиган институтнинг мавжуд бўлиши, шундай институтни шакллантириш ва ривожлантириш энг муҳим инсонпарварлик ғоясидир.

Маълумки, халқаро ҳуқуқ амалдаги нормалар тизими сифатида замонавий ҳуқуқий маконда нисбатан яқинда ишлаб чиқилган. Фақат йигирманчи асрда инсонлар табиий, илмий-техникавий ва гуманистик кашфиётлар ва ғалаёнлар билан у турли ҳуқуқ тизимларини яқинлаштириш, инсоният жамиятининг кўплаб соҳаларини ҳуқуқий тартибга солишни универсаллаштириш зарурлигини англаб етди. Цивилизация ривожланишининг ҳозирги босқичида халқаро ҳуқуқнинг аҳамияти ортиб бормоқда, бу замонавий давлатлар томонидан 2000 йилдаги БМТнинг Мингйиллик саммитида

² <https://archivos.juridicas.unam.mx/www/bjv/libros/6/2698/17.pdf>

³ https://www.bbc.com/uk/2015/uk_magna_carta_reunion

⁴ <https://archivos.juridicas.unam.mx/www/bjv/libros/6/2698/17.pdf>

⁵ https://www.bbc.com/uk/2015/uk_magna_carta_reunion

⁶ <https://www.parliament.uk/bill/of/rights/1689>.

тасдиқланган ва Мингйиллик декларациясида ўз аксини топган бўлиб, унда давлатларнинг халқаро ва ички ишларда “давлатнинг ҳукмронлигига ҳурматни ошириш” қатъияти ифодаланган⁷.

Йигирманчи асрнинг ўрталарида адолатнинг асосий тамойиллари халқаро ҳуқуқда тан олинди ва мустақамланди. Адлия соҳасида халқаро стандартларни шакллантириш ғоясини амалга оширган биринчи халқаро норматив-ҳужжат сифатида 1948 йилда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти томонидан қабул қилинган **“Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси”**ни айтиш мумкин⁸.

Ушбу халқаро ҳужжатда барча давлатлар учун универсал бўлган адолат тамойилларини шакллантиришга ҳаракат қилинган. Ушбу халқаро-ҳуқуқий ҳужжат матни:

- ✓ барчанинг қонун олдида тенглигини эълон қилувчи қоидаларни ўз ичига олган (7-модда);
- ✓ ҳар кимнинг қонун асосида ташкил этилган ваколатли суд томонидан амалга ошириладиган самарали суд ҳимояси ёки одил судловдан фойдаланиш ҳуқуқи (8-модда);
- ✓ холис ва ошкора очиқ судга бўлган ҳуқуқ (10-модда),
- ✓ шунингдек судда ва бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларда ҳуқуқларни ҳимоя қилиш соҳасида инсон ҳуқуқларининг қўшимча кафолатларини ўз ичига олган бошқа қоидалар (шахс ва мулк дахлсизлиги презумпцияси,⁹).

Юқоридаги универсал адолат тамойиллари 1966 йилдаги “Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт” қоидалари билан янада тўлдирилган. Хусусан, улар адолатнинг асосий параметрларини белгилаб берди, миллий ҳуқуқ тизими умуман судга емас, балки мустақил ва холис судга киришни таъминлаши кераклиги назарда тутилди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, 1966 йилдаги “Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт” қоидалари “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг адолатли суд муҳокамасига бўлган ҳуқуқларнинг анча такомиллашган ва тўлдирилган нормаларни ўзида мужассам этади.

Жумладан, Пактнинг 14-моддасида бир қанча стандартлар белгилаб қўйилган, ушбу модданинг биринчи бандида, барча шахслар судлар ва трибуналлар олдида тенгдир. Ҳар бир киши унга қўйилаётган ҳар қандай жиноий айблов кўриб чиқиляётганда ёки бирор-бир фуқаролик жараёнида унинг ҳуқуқ ва бурчлари аниқланаётганида қонунга асосан тузилган ваколатли, мустақил ва холис суд томонидан мазкур иш адолатли ҳамда очиқ ҳолда кўриб чиқилиши ҳуқуқига эга.

Европа Кенгашининг меъёрий ҳужжатларини, хусусан, Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Европа конвенциясини ҳисобга олган ҳолда, унинг нормалари ва қоидаларини Комиссия актлари шаклида қўллаш амалиёти деб айтиш мумкин. Ушбу ҳужжатларда миллий одил судловга қўйилган талаблар жуда батафсил ва доимий равишда Европа суди томонидан аниқ ишларни, шу жумладан одил

⁷ Resolutions and Decisions Adopted by the General Assembly During its 55th Session. Vol. I. UN. – 2001. – P. 5.

⁸ Международное публичное право. Сборник документов. Т.1. – М.: 1996.

⁹ <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>

судлов соҳасидаги ҳаракатлар устидан шикоятларни кўриб чиқиш натижасида шакллантирилган замонавий ҳуқуқий талаблар шаклида ишлаб чиқилмоқда.

Масалан, Европа инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенциянинг 6-моддасига қайта мурожаат қиладиган бўлсак, унда ҳар кимга қонун билан ташкил этилган мустақил ва холис суд томонидан оқилона вақт ичида адолатли ва ошкора муҳокама қилиш ҳуқуқини кафолатлайди. Улардан одил судловга тенг, тўғридан-тўғри, тўсқинликсиз киришни таъминлаш зарурлиги, ишларни кўриш вақтининг асослилиги мезонларини белгилаш, суд жараёнларининг ошкоралиги принципига йўл қўйилган чекловлар ва бошқалар тўғрисидаги қоидалар келиб чиқади. . Юқорида қайд этилган Европа ҳужжатлари Европа Кенгашига аъзо давлатларнинг ҳуқуқий тизимлари учун норматив, мажбурий аҳамиятга эга.

Шунингдек, Американинг “Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенцияси” ҳам ҳамма учун суд ҳимоясига тенг ҳуқуқлилик масаласига эътибор қаратади. Жумладан, конвенциянинг 25-моддасида “ҳар бир инсон давлат конституцияси, қонуни ёки ушбу Конвенция томонидан тан олинган асосий ҳуқуқларини бузадиган хатти-ҳаракатлардан ҳимоя қилиш учун оддий ва тезкор мурожаат қилиш ёки ваколатли судга бошқа самарали усулларда мурожаат қилиш ҳуқуқига ега¹⁰”, - деб таъкидланган.

Шунингдек, Конвенциянинг иштирокчи-давлатлари худди шу модданинг иккинчи бандига мувофиқ мажбурият оладилар, жумладан, суд воситаларини қўллаш доирасини кенгайтириш; ваколатли органлар мавжуд бўлганда ҳимоя воситалари мавжудлигини таъминлаш кабилар белгиланган.

Бундан ташқари Конвенцияда адолатли суд муҳокамаси ҳуқуқи қуйидаги таҳрирда мустаҳкамланган: “Ҳар ким ўз иши тегишли кафолатлар билан ва оқилона муддатда, унга нисбатан қўйилган жиноий тусдаги ҳар қандай айбловни қўллаб-қувватлаш ёки унинг фуқаролик, меҳнат, молиявий ёки бошқа ҳар қандай хусусиятдаги ҳуқуқ ёки мажбуриятларини аниқлаш учун ваколатли, мустақил ва холис суд томонидан олдиндан чақириладиган суд томонидан кўриб чиқилишига ҳақли. Оғир жиноятда айбланаётган ҳар қандай шахс айби қонунга мувофиқ исботланмагунча айбсиз деб ҳисобланишга ҳуқуқи борлиги белгилаб қўйилган¹¹.

Инсон ва халқлар ҳуқуқлари бўйича Африка Хартияси деб аталадиган Африка қитъаси учун батафсил минтақавий акт 1981 йилда қабул қилинган ва қуйидагиларни ўз ичига олади: “Ҳар ким амалдаги конвенциялар, қонунлар, қоидалар ва урф-одатлар билан эътироф этилган ва кафолатланган асосий ҳуқуқларини бузувчи хатти-ҳаракатлар юзасидан ваколатли миллий органларга ўз ишини кўриб чиқиш учун мурожаат қилиш ҳуқуқи, айбдорлиги ваколатли суд томонидан исботланмагунча айбсиз деб ҳисобланиш ҳуқуқи, ҳимоя ҳуқуқи, шу жумладан ҳимоячи танлаш ҳуқуқи, ишнинг холис суд томонидан оқилона муддатларда кўриб чиқилиши ҳуқуқига эгаллиги белгиланган¹².

¹⁰ Америка “Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенцияси”.

¹¹ Америка “Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенцияси”.

¹² Инсон ва халқлар ҳуқуқлари бўйича Африка Хартияси, 1981.

Узоқ давом етган ривожланиш ва умумий тизимнинг шаклланиши натижасида адлия соҳасидаги халқаро стандартлар иккита асосий тоифага бўлинди:

- 1) **ҳокимият органи сифатида давлат тизимида суд ҳокимиятини ташкил этиш ва фаолияти тамойиллари;**
- 2) **ушбу суд органлари томонидан аниқ ишларни кўриб чиқиш учун белгиланган қоидалар ва тартибларнинг асосини ташкил этувчи суд ишларини юритиш тамойиллари.**

Бу тоифаларнинг биринчисига суд ҳокимиятининг мухторияти ва мустақиллиги принциплари, ижро ва қонун чиқарувчи ҳокимиятларнинг, суд ҳокимияти таркибига кирмайдиган назорат органларининг суд фаолиятига аралашишга йўл қўйилмаслиги киради. Бу, шунингдек, 1985 йилдаги "Суд ҳокимияти мустақиллигининг асосий тамойиллари" (камситишларга йўл қўйилмаслиги) деб номланган ҳужжатнинг юқоридаги матнига киритилган батафсилроқ тамойилларни ўз ичига олиши керак.

Хусусан, биринчи тоифага судьяларни танлашда номзодларни кўрсатиш, судьяларнинг ваколат муддатини, уларнинг мустақиллиги ва хавфсизлигини қонун билан кафолатлайдиган, тегишли ҳақ тўланишини, муносиб хизмат кўрсатиш шароитларини таъминлаш, пенсияга чиқиши ва уларни ҳимоя қилишнинг бошқа зарур ижтимоий чора-тадбирлари; судьяларнинг уюшмалар ва бошқа касбий ташкилотларни ташкил этиш эркинлиги; ўз манфаатларини ҳимоя қилиш, касбий тайёргарлигини ошириш ва судьялар мустақиллигини сақлаш мақсадида уларга қўшилиш; судьяларнинг моддий зарар учун жавобгарликка тортилишдан шахсий дахлсизлиги ва бошқалар белгилаб қўйилган.

Шунингдек, иккинчи тоифага ҳамманинг қонун олдида тенглиги, ҳар кимнинг қонунда белгиланган ваколатли суд томонидан самарали суд воситасидан фойдаланиш ҳуқуқи ёки одил судловдан фойдаланиш ҳуқуқи, холис ва очиқ суд ҳуқуқи, шунингдек судда ва бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларда ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасида инсон ҳуқуқларининг қўшимча кафолатларини ўз ичига олган бошқа қоидалар ва бошқаларни мисол қилишимиз мумкин.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, халқаро ҳуқуқда инсонларнинг адолатли суд муҳокамасига бўлган ҳуқуқлари ўтган асрнинг ўрталаридан пайдо бўлганлигига қарамай, Европанинг баъзи ривожланган давлатларнинг миллий қонунчилигида ўрта асрлардан пайдо бўлди. Хусусан, Англияда 1215 йилда "Эркинликнинг буюк хартияси" (Магна Сарта) қонуни қабул қилинган бўлиб, унда суд ишини юритиш, эркин фуқароларни озодликдан маҳрум қилиш фақат суд томонидан амалга оширилиши каби нормалар ўз ифодасини топган. Кейинчалик, 1689 йилда "Ҳуқуқлар тўғрисида Билл" қабул қилинди ва унинг асосида суд ҳокимиятининг **оғзаки, ошкора ва мунозарали жараён тамойиллари** эълон қилинди, уларни амалга оширилиши ҳакамлар ҳайъати томонидан тўлиқ амалга оширилиши белгиланди

Энг муҳими шуки, суд ҳокимиятининг мустақиллик, холислик ва адолат белгилари каби хусусиятлари одил судловни амалга оширишда халқ унсурунинг иштирок этиши ва судни сиёсий босимдан озод қилиш билан бевосита боғлиқ. Айтиш мумкинки, 1215 йилдаги "Эркинликнинг буюк хартияси"даги белгиланган нормалар АҚШ

конституцияси ва “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси”ни ишлаб чиқишда асосий ишчи ҳужжат бўлиб хизмат қилди.

Эътиборлиси, 1948 йилда халқаро ҳуқуқда биринчи бор БМТ томонидан “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси”да инсонларнинг адолатли суд муокамасига бўлган ҳуқуқга доир халқаро стандартлар ишлаб чиқилди. Ушбу ҳужжат универсал ҳужжат бўлиб, барча халқлар учун асосий мезон бўлиб хизмат қилади.

Шунингдек, жиноят процессида адолатли суд муокамасига бўлган ҳуқуқга доир халқаро стандартлар 1966 йилда қабул қилинган “Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида”ги пакт билан янада аниқ нормалар белгиланиши билан тўлдирилди.

Кейинчалик, 1985 йилда суд ҳокимиятининг мустақиллигига ва адолатли суд муокамасини таъминлашга оид “Суд мустақиллигига оид асосий тамойиллар” қабул қилинди. Ушбу ҳужжатларда суд процесси иштирокчиларининг адолатли суд муокамасига бўлган ҳуқуқлари халқаро стандартлар сифатида қабул қилиш мумкин.

References:

I. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

- 1.1. Ўбекистон Республикаси Конституцияси. – Тошкент. Ўбекистон, 2019.
- 1.2. Ўбекистон Республикаси Жиноят кодекси (2018-йил 1-майгача бўлган Ўзгартириш ва қўшимчалар билан) Расмий нашр – Ўбекистон Республикаси Адлия вазирлиги – Т.:“Адолат”, 2018 й.
- 1.3. Ўбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодекси. (2018 йил 1-майгача бўлган Ўзгартириш ва қўшимчалар билан) Расмий нашр – Ўбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. Тошкент: “Адолат”, 2018й.
- 1.3. Ўбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2022-йил 28 январдаги “2022 — 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт Стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сон фармони.
- 1.4. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси. БМТ. 1948.
- 1.5. Суд органлари мустақиллигига оид асосий принциплар. БМТ. 1985.

II. Дарсликлар ва ўқув қўлланмалар

- 2.1. Пўлатов. Б.Х. “Жиноятчиликка қарши курашни амалга оширадиган органлар томонидан қонунларни ижро етилиши устидан прокурор назорати. Ўқув қўлланма.Т.: 2007.
- 2.2. Д.Базаров,Б.Шамсутдинов. Жиноят процессида айбланувчининг ҳуқуқлари.Дарслик. 2021.
- 2.3. Ф.А.Рамазанова. Жиноят процессининг функциялари.Рисола. 2016.
- 2.3. Исроилов Б.О. Жиноят процессининг айрим принциплари, Рисола. – Т.: “Тан ва технология” 2007. Б 23.
- 2.4. Ягофаров. С.М. "Международные стандарты в уголовном судопроизводстве". учебное пособие.2013.

III. Интернет манбалар

- 3.1 <http://www.lex.uz>
- 3.2 <https://www.org.uno>
- 3.3. <http://www.право.ру>